

Горболіс Л. М.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ЧИТАННЯ ЯК САМОЗБЕРЕЖЕННЯ РЕЦИПІЄНТА

Анотація. У статті досліджено роль читача в сприйманні та розумінні творів сучасних українських письменників М. Матіос, Б. Гуменюка, Я. Ясінського, С. Процюка та ін., зроблено спробу пояснити складний процес входження читача в текст, «зчеплення» тексту й автора з реципієнтом, обґрунтовано (із урахуванням досвідної практики дослідниці) прийнятність застосування ненормативної лексики в художніх тестах Ю. Іздрика.

Ключові слова: реципієнт, читацькі смаки, сприймання, ненормативна лексика, стиль.

Постановка проблеми. Питання рецептивної естетики в різні часи активно висвітлювали дослідники О. Білецький, У. Еко, М. Ігнатенко, В. Ізер, М. Мерло-Понті, О. Потебня, П. Рікер, Г. Сивокінь, Р. Яремко, Г. Яусс та ін., акцентуючи на триєдності автор – твір – читач, типології читачів, горизонті очікування, відкритості тексту, пізнавальній та естетичній функціях тексту, кодах розуміння тексту, наголошуючи на читачеві як на учаснику літературного процесу тощо. Останнім часом питання читача й тексту особливо актуалізувалося.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в українському літературознавстві дослідники П. Білоус, М. Зубрицька, Г. Клочек та ін. продовжують досліджувати проблему творчих взаємозв'язків автора й читача, зауважують домінуючу роль реципієнта в процесі читання. Системною спробою різноаспектного висвітлення пов'язаної з дискурсом читача й читання проблеми є праця М. Зубрицької «Номо legends»: читання як соціокультурний феномен», у якій дослідниця зауважує про зміну парадигми авторських та читацьких стратегій у літературному комунікуванні ХХ ст., про місце автора й читача в літературно-теоретичному дискурсі та нерозривну єдність письма й читання.

Проте низка пов'язаних із рецептивною естетикою питань залишається відкритою. Порушена тема викликана ґрунтованою на власному досвіді авторки статті необхідністю пояснити потребу в читанні творів сучасних українських письменників Ю. Іздрика, Б. Гуменюка, М. Матіос, Б. Жолдака, Олафа Клеменсена (О. Клименка), Я. Ясінського, С. Процюка, Т. Прохаська та з'ясувати специфіку їх сприймання читачем.

Мега статті – з'ясувати ефективність впливу текстів сучасних українських письменників на внутрішні структури реципієнта.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що текст апелює до індивідуальних нахилів читача, а отже, сприймається чи не сприймається, імponує чи не подобається, тобто збігається чи не збігається з моїми – як читача – інтересами. Ефективне спілкування реципієнта із твором відбувається на смислового, композиційного, образотворчого, емоційного та інших рівнях, на кожному з яких сприйняття та розуміння твору – складний процес співтворення й співпереживання з автором. Як читач обираю автора і його твір із урахуванням свого досвіду, віку,

статі, інтересів, кругозору, освіти, емоційного стану, характеру, настрою, переживань тощо. Очевидно, ще й інші чинники спрацьовують, коли, скажімо, на одному з вітчизняних книжкових форумів примірник «Віршів з війни» Б. Гуменюка один із читачів волів придбати в автора за тисячу гривень, будучи впевненим у призначенні своїх коштів. Зазначені вище характеристики читача (від досвіду, віку й до громадянської позиції) виконують функцію своєрідного протокоду, що допомагає рухатися спочатку до тексту, а потім і по тексту, обираючи напрямки роботи з текстом, адже, як зауважує М. Гірняк, «індивідуальні нахили адресата художнього твору спрацьовують як «кодоперемикачі» [1, с. 11]. Читач отримує задоволення від тексту, який йому близький, зрозумілий, цікавий, чимось знайомий – за естетичними параметрами, задумом, тематикою, проблематикою, громадянською позицією; реципієнт утішений текстом, який запрошує його до співпраці – не завжди легкої, проте захопливої. Часто реципієнтові імponує у тексті *щось*, що його важко описати, ідентифікувати чи означити, тобто контакт читача з твором відбувається на глибинному рівні.

Від Революції Гідності та початку війни на сході нашої держави український читач змінився, як, власне, й автор, який продовжує бути активним учасником різноманітних процесів в Україні. Вступаючи в діалог із читачем, сучасний автор має спільні з ним погляди, наприклад, щодо агресії Росії, а отже, приймає ідейно близький йому світ творів А. Цапленка «Книга змін», Є. Положія «Іловайськ», Б. Жолдака «Укри», Г. Вдовиченко «Маріупольський процес», Б. Гуменюка «Блокпост» та ін. Читач приймає ці тексти, позитивно реагує на тему, схвалює стиль, художню концепцію героя і є активним учасником українського літературного процесу. Інколи про спільні позиції автора й читача говорить відкрито: «От мені цікаво, чи є в Україні бодай одна людина при здоровому глузді. Яка б ще досі сумнівалася, що Росія веде проти нас повномасштабну війну? Добре. Ми з вами однакової думки» [2, с. 141]. Довірливі стосунки автора й читачів складаються по-різному; у Б. Гуменюка з урахуванням, скажімо, таких висновків: «На війні немає і не може бути більших чи менших героїв: кожен чоловік, який узяв до рук зброю і пішов боронити свою Вітчизну, – вже герой. А ваш покірний слуга – просто свідок, який намагається засвідчити їхній героїзм і в міру сил та хисту чесно робити свою чоловічу роботу» [2, с. 227]. І тоді цілком зрозумілими й щемливими для читачів є роздуми автора:

Неприродно на війні те що снаряд
Випущений з установки залпового вогню «Град»
Залігає в поле
Це геть неприродно
Неможливо дивитися коли горить
Дозріле нескошене жито
Неможливо слухати як кричать
І згорають у вогні ховрашки

Як розбігаються у різні боки миші

А вогонь на пару з війною

Наздоганяє і зжиратиме їх

Бо вогонь і війна ненаситні [2, с. 141].

У час активізації плюралізму думок у суспільстві, різноспрямованості естетичних смаків апелюю до текстів М. Матіос, Ю. Іздрика, Я. Ясінського, С. Процюка, Г. Пагутяк, Т. Прохаська, П. Ар'є, Олафа Клеменсена (О. Клименка), які цікавлять мене, читача з тривалим досвідом перебування в літературному процесі. Із цими творами активізуються мої внутрішні структури, хоча читаються тексти нелегко та почасти виснажливо. Скажімо, інтелектуальні поезії Ю. Іздрика потребують особливо налаштування й роботи думки; це читання повільне й глибокоосмислене. Наприклад, його альбом «UNDERWORD» пропонує зануритися у широкоформатну матрицю доробку письменника, заглибитися у його складомислення, світо- і саморозуміння, адже в альбомі зібрані улюблені тексти, колажі і світліни Ю. Іздрика, що влучно характеризують та присутньо доповнюють образ письменника.

Читання п'єси П. Ар'є «На початку і наприкінці часів» у моїй практиці відбувалося після перегляду вистави «Баба Пріся» Львівського театру імені Лесі Українки (режисер – О. Кравчук). Інтермедіальний підхід до твору посилив та увиразнив смислові акценти твору й образу головної героїні – Баби Прісі. У виставі цю роль талановитого виконав О. Стефан – чоловік з вусами, у хустці, поверх чоловічих штанів одягнений у жіночу спідницю. Ці важливі режисерські наголоси готують до складної роботи з непростим образом головної героїні, націлюють на його осмислення в контексті постчорнобильської парадигми з допустимим переакцентуванням у структурі образу фемінного та маскулітного складників.

Принадність тексту – щільного, наповненого смислами, ідеями, образами – і насолода від роботи з ним урізноманітнюють дозвілля читача. Викликає насолоду вишукана стилістика творів Т. Прохаська, оригінальна тропіка Олафа Клеменсена (О. Клименка). Художні засоби та прийоми формують асоціативно-образну матрицю їхніх творів, наповнену імпліцитними образами та смислами, робота з якими вимагає залучення знань із різних ділянок, підвищуючи таким чином рівень зацікавленості читача.

Реципієнт активно читає текст, працює з ним, тобто приймає правила гри, що їх пропонує автор, стає «співучасником літературної комунікації, творчого дійства» [3, с. 47]. Письменник Б. Гуменюк прагнув розповісти у збірках «Вірші з війни» та «Блокпост» про наболіле, пережите, щемне, радісне й сумне, а також застерегти українців від зневіри. Він розповів те, що сам бачив, відчував, перебуваючи в АТО, щоб про це знали ті, хто дорожить Україною, хто прагне пізнати ще одну грань реалій, щоб зрозуміти світ речей і логіку їхніх зв'язків краще. Зрозуміло, що кожен читач сприйматиме твори Б. Гуменюка по-своєму, адже «процес сприйняття... є неоднорідним, нерівним, не підлягає програмуванню і прогнозуванню, тому теоретично його важко звести до єдиної універсальної моделі» [3, с. 13].

Мені як реципієнтові імпує художнє опрацювання фольклорного матеріалу в «Кураях» Я. Ясінського, про що вже мала нагоду писати [4]. Із допомогою масштабного введення в повість переосмисленого й оригінально аплікованого фольклорного матеріалу (образів, мотивів, деталей, елементів казок, замовлянь тощо), ефективно залучених колажування, змішування, зчеплення асоціативних рядів із нечітко означеною

демаркаційною лінією текст Я. Ясінського «Кураї» постає як складна конструкція з виразним ефектом загадки. Ця загадка притягує, заглиблює читача у світ українських традицій та культури.

Існують тексти, що підсилюють громадянську активність читача, як, скажімо, «Приватний щоденник. Майдан. Війна» М. Матіос, де авторка з високим порогом емоційності, відповідальності та аргументованості фіксує епізоди своєї участі у Революції Гідності та на війні на сході України. Нотатки письменниці не лише занурюють в особливо щемливу й зворушливу атмосферу («Майдан горить і співає гімн» [5, с. 131]), а й виповнюють продукуюваною автором енергетикою активності.

Вводять читача в особливий стан «себе-заглиблення» твори С. Процюка. Герої цього письменника допомагають збагнути витоки пасивності, байдужості, страху у внутрішніх структурах українців. Проза С. Процюка – важлива інформація про минуле, яку варто розшифрувати українцям, щоб зрозуміти себе і свою роль у сучасному світі.

Реципієнт успішно співпрацює з текстом, який, за М. Гайдеггером, володіє енергетикою притягування. Процес «зчеплення» реципієнта, тексту й автора, на переконання М. Зубрицької, залежить від «інтенсивності естетичного задоволення чи естетичної насолоди» [3, с. 83]. Залучаю досвідну практику до осмислення переваг творів, наприклад, Ю. Іздрика, у яких мені імпонують внутрішня дисгармонійність та моральна хиткість його героїв, безсюжетність творів чи їх окремих частин із домінуючим потоком свідомості, медитативно-сугестивний характер подачі художнього матеріалу, апунктуаційний прийом, моделювання в змістовій площині твору різноаспектних образів, карикатуризація чи пародіювання життя, приховані сарказм та іронія, а також ненормативна лексика. Із особливим задоволенням читаю твори цього письменника саме тоді, коли перебуваю у щільному хаосі щоденності: коли обурюють непрофесійність та лінь колег, які зухвало порушують норми професійної етики, соромляться говорити українською; коли не можу збагнути небажання молоді вчитися та їх пасивність до майбутнього життя, а також мовчазну згоду студентів маніпулювати їхньою свідомістю й учинками; коли обурююсь неохайністю сусідів у під'їзді чи дворі, хамством на вулиці та в громадському транспорті, високими цінами і, врешті-решт, своєю безпорадністю. І тоді від вивихів життя гамують душу глибоко помірковані сентенції Ю. Іздрика, як-от: «Бо не подають лише тому, хто просить; бо не відповідають лише тим, хто запитує; бо відмовляють лише тому, хто пропонує; бо світом править маленька віра й велика надія; бо життям керують не режисери й тим паче не сценаристи, а валентність...» [6, с. 96] або «А по суті нічого не змінюється – ті самі ілюстровані історії для убогих, ті самі розводи про справедливість – прогрес – революцію, та сама погода для багатих. Можливо, лише ціна води з-під крану дещо виросла» [6, с. 104] тощо.

Перебуваючи в ситуації безвиході (інколи, на щастя, тимчасовій), звертаюсь до творів Ю. Іздрика, бо в пригніченому емоційному стані твори цього письменника – складник мого обурення, протесту й, не виключено, притлумленої агресії. Це означає, що я максимально входжу в текст, отожднюю світ реальний зі світом героїв творів, «живаюся» (за М. Бахтінім) із текстом, тобто продовжую дійсність світом героїв творів Ю. Іздрика – мої проблеми, настрої, переживання логічно зчі-

плюються з текстом, знаходять із ним спільні точки й освоюються та розгортаються, що цілком природно, адже «оскільки простір літератури – це простір мови, то кожне слово вже дефінітивно закладає перспективу співбуття двох світів: світу тексту та світу його реципієнтів, – тобто співбуття у слові й завдяки слову» [3, с. 196].

Так, підійшли до висвітлення ще одного важливого питання: чому мене уже тривалий час приваблюють тексти Ю. Іздрика, попри авторове застереження на перших сторінках його книжок: «Обережно, ненормативна лексика»? «Свобода рішення письменника, на якій “хвилі” передати своє слово, – необхідність», – наголошує літературознавець М. Ігнатенко. Цілком підтримую рішення Ю. Іздрика у такий своєрідний спосіб передати свою думку. Ризику викликати на себе гнів колег, зауважуючи, що мені імпонує мовна інакшість, що отримую задоволення від книжок цього письменника і маю в них потребу. Під час моїх зустрічей із текстом «відбувається злиття двох горизонтів сподівань: горизонту сподівань читача й автора» [3, с. 33]. Читач, як відомо, проходить (за П. Рікером) три етапи освоєння тексту: більш-менш об’єктивний аналіз змісту й форми твору; процес читання, у якому актуалізується світ тексту; етап екзистенційного та рефлексійного привласнення значення тексту. Нагромадження образів, специфічні синтаксичні конструкції, ускладнена асоціативність художнього мислення доповнюють мій стан розчарування та пригнічення: вони стають засобами «мене-звільнення», а ненормативна лексика у процесі читання-проговорювання є мою відповіддю на пережиту подію чи ситуацію – абсурдну, безглузду, несправедливу щодо мене, моєї позиції чи моїх переконань, тому й не викликає в мене відрази чи осуду.

«Сутність, сила... твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача... отже, у невичерпному можливому його змісті» [8, с. 140], – наголошує О. Потебня. Текст Ю. Іздрика діє на мене психологічно, це спосіб виговоритися, завершити пережиті негативні ситуації. *Я перебуваю у стани*, близькому до стану *героїв* Ю. Іздрика, у ситуації невизначеності, у якій перебувають вони. *Я* приймаю соціальний статус героя, а з ним і його ненормативну лексика. Текст Ю. Іздрика є присутнім доповненням до моїх реалій. Ним я озвучую свої переживання, враження, стани (сьогоднішні й, можливо, за давнини). Так я відповідаю на безчинства й хамство недругів; висловлююсь і заспокоююсь. Це спосіб себе-збереження й виповнення енергетикою; я повертаю собі з допомогою Ю. Іздрика внутрішню гармонію, пізнаю себе «в досвіді іншого» [9, с. 379], це «перегляд не тільки тексту, але й нас самих» [10, с. 362]. Це моя (спільно з автором твору) реакція на дійсність. Тут слушною є думка М. Зубрицької: «Категорія можливого виконує дві стратегічно важливі функції: з одного боку, не відходить від дійсності, а з іншого – визволяється від світу» [3, с. 58]. Текст Ю. Іздрика почасти відтворює нашу дійсність, і я – читач – реагую на нього, відгукуючись і не гідуючи ненормативною лексикою, коли почуваюся ображеною чи принижено. Прочитую текст і загоюю душевні рани – до наступного разу, коли вир щоденних випадків, подій, епізодів, ситуацій із зухвало-руйнівною складовою знову скерують до творів цього письменника... за цілєнням:

він прагне на північ на південь на захід
я прагну завжди залишатися вдома
бо ну його на хрін і ну його нафік
невидима стежка і путь невідома [6, с. 66]

Слушно погодитися з висновками дослідників про ненормативну лексика, яка сприяє створенню довірливих контактів із читачем, посилює вплив на реципієнта [11]. Цей вплив доволі потужний. Захоплює входження в текст Ю. Іздрика («гнали якусь пургу, пурхали поміж тіннями» [6, с. 74], «Че Гевара не вдупляв [...], накуриться на халюву і піти взривать мости» [6, с. 81], «кароче, тіпа, тема така: на захід від серця тече ріка» [6, с. 82], «Тут немає зупинки, Тут шара і шняга» [6, с. 89], «парися всю дорогу, що коксохімоволокнокомбінат» [6, с. 94] тощо) – це сигнал мені, читачеві, який перебуває на межі фізичного і морального виснаження; так через текст відбувається, як зауважує Г.-Г. Гадамер, «розуміння-себе», меж своїх можливостей.

Скористаюсь думкою Л. Ставицької, яка, аналізуючи ілюстративний матеріал словника «Український жаргон», зауважує, що зібрані зразки становлять «самодостатню цінність. Це своєрідний текстовий калейдоскоп строкатої реальності з її соціальними недугами й екзистенційними проблемами, соціокультурними типажми, знайомими ситуаціями, кумедністю, абсурдністю і жорстокістю буття, у якому живе українська людина» [12, с. 13]. І далі додає: «Мовець, який артикулює цю парадигму, свідомо чи несвідомо перекидає догори ногами ієрархію офіційного світу і його мову» [12, с. 14]. Проте зауважимо, що офіційний світ уже вражений різноманітними хворобами, що негативно позначається на особистості. Отже, потрапляючи в художній текст, ненормативна лексика, не змінюючи свого змістового наповнення, виконує психотерапевтичну функцію, підтримує моє бажання емоційно зреагувати на світ, зберегти мою внутрішню свободу. Після читання текстів Ю. Іздрика як читач внутрішньо консолідуюсь та відчуваю, що стаю конкурентоспроможною хамству, нахабству, блюзнірству. Для підсилення аргументованості своїх міркувань про позитивний вплив на реципієнта творів Ю. Іздрика з ненормативним лексичним складником апелюю знову до висновків Л. Ставицької про сприйняття матеріалу її словника жаргонної лексики різними групами людей: «Особливо дорогими для мене були ті відгуки, де йшлося про те, що словник подарував заряд бадьорості, приємні емоції і задоволення сміхового олюднення світу, субстандартна лексика, особливо в текстовій перспективі, дозволяє стати “над світом” тією мірою, якою *жаргон і сленг вивисуються над трагізмом і абсурдністю буття* (курсив – Л. Г.)» [12, с. 21]. Так, за допомогою текстів Ю. Іздрика я вивисуюся «над трагізмом і абсурдністю буття», зберігаю свою внутрішню свободу та помножую сили.

Висновки. Триєдність автор – твір – читач у сучасній літературній думці потребує різноаспектних досліджень. Сучасний український читач змінився під впливом суспільно-історичних обставин, світових катаклізмів та інших чинників і став вимогливим до творів (тем, ідей, образів) та автора (стилю, громадянської позиції тощо). Читання, сприймання, розуміння та інтерпретація тексту завжди суб’єктивні. Обираючи текст, реципієнт керується власними смаками, досвідом, естетичними пріоритетами та іншими характеристиками, які допомагають йому максимально сконтактувати з текстом, задовольнитися ним і повертатися до нього щоразу як до джерела насолоди й самозбереження у моменти спричиненої соціокультурними трансформаціями внутрішньої дисгармонії. Художні тексти з ненормативною лексикою виконують психологічну та психотерапевтичну функції, допомагають визволитися від негативних емоцій, не табувати свої бажання виговоритися за допомогою тексту.

Література:

1. Гіряк М. У пошуках значень, або Мандрівка лабіринтами думок Умберто Еко / Мар'яна Гіряк // Еко У. Роль читача. Дослідження семіотики текстів. – Львів, 2004. – С. 5–20.
2. Гуменюк Б. Блокпост: Вірші. Новели. Публіцистика / Борис Гуменюк. – К. : ВЦ «Академія», 2016. – 336 с.
3. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / Марія Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.
4. Горболіс Л.М. Чужина: коди інтерпретації : [монографія] / Л.М. Горболіс. – Суми : ВВП «Мрія», 2016. – 176 с.
5. Матиос М. Приватний щоденник. Майдан. Війна... / Марія Матиос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2015. – 356 с.
6. Издрик Ю. UNDERWORD / Ю. Издрик. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. – 160 с.
7. Ігнатенко М.А. Читач як учасник літературного процесу / М.А. Ігнатенко. – К. : Наукова думка, 1980. – 173 с.
8. Потебня А. Из записок по русской грамматике / А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1. – 536 с.
9. Яусс Г.Р. Естетичний досвід і літературна герменевтика / Ганс Роберт Яусс // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Вид 2-ге, доп. – Львів : Літопис. – С. 368–403.
10. Ізер В. Процес читання, феноменологічне наближення Вольфганг Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Вид 2-ге, доп. – Львів : Літопис. – С. 349–366.
11. Кононенко В. Процеси оновлення українського художнього ідіолекту: модерні прозові тексти / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 2015. – № 3. – С. 3–11.
12. Ставицька Л. Український жаргон: словник / Леся Ставицька. – К. : Вид-во «Часопис «Критика», 2005. – 494 с.

Горболіс Л. М. Чтение как самосохранение реципиента

Анотація. В статті досліджується роль читача в восприятті і розумінні произведених сучасних українських письменників М. Матиос, Б. Гуменюка, Я. Ясинського, С. Процюка і др., робиться спроба пояснити складний процес входження читача в текст, «сцеплення» тексту і автора з реципієнтом, обґрунтовується (з урахуванням досвідної практики дослідницької) прийнятність застосування ненормативної лексики в художественних текстах Ю. Издрика.

Ключевые слова: реципієнт, читальські смаки, восприяття, ненормативна лексика, стиль.

Gorbolis L. Reading as a Self-preservation of the Recipient

Summary. The reader's role in the perception and understanding of contemporary Ukrainian writers such as M. Matios, B. Gumenyuk, J. Jasinski, S. Protsiuk etc. was studied in the article. One attempts to explain the complex process of the reader's entering into the text, "clutch" of the text, the author and the recipient, substantiates (including researcher's experimental practice) acceptability of using the offensive language in the Y. Izdryk's artistic works.

Key words: recipient, readers' tastes, perceptions, offensive language, style.